

ԿՈԶՄՈՅԱՆ ԱՐՄԱՆՈՒՇ

ՀԱՅ-ԻՐԱՆԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆ ԿԱՊԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ Կ. ՄԵԼԻՔ-ՕՀԱՆՋԱՆՅԱՆԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Քանալի բառեր¹ Կ. Մելիք-Օհանջանյան, Ֆիրդուսի, «Շահ-նամե», Իրան, Հայաստան, ժառանգություն, Մովսես Խորենացի, Ագաթանգեղոս, Փալստոս Բուզանդ:

Յուրաքանչյուր գրականության ազգային դիմագիծ առավել ցայտուն է դրսևորվում, երբ այն ուսումնասիրվում է իր ընթացքի մեջ, հարևան ժողովուրդների հետ էթնոմշակութային, պատմական և տարածաշրջանային ընդհանրությունների, փոխազդեցությունների խորքի վրա՝ ընդգծելով զարգացման օրինաչափություններն ու առանձնահատկությունները:

Հայ-իրանական գրական կապերի և առնչությունների հետազոտության ուսանելի հոդվածաշար է մեզ թողել ակադեմիկոս Կարապետ Մելիք-Օհանջանյանը՝ «Ֆիրդուսին և Իրանի վիպական մոտիվները «Շահ-նամե-յում» ու հայ մատենագրության մեջ»¹, որի տեսական եզրահանգումները որոշիչ դեր ունեցան հայ-իրանական գրամշակութային կապերի դասակարգման մեթոդաբանության բնագավառում և մի նոր աստիճանի բարձրացրին հայ համեմատական գրականագիտությունը: Ֆիրդուսու դարը և «Շահնամեի» ստեղծման ազգապահպան-քաղաքական պահի կարևորությունը հիմնավորելուց հետո հեղինակը ներկա-

¹ **Մելիք-Օհանջանյան Կ.**, Ֆիրդուսին և Իրանի վիպական մոտիվները «Շահ-նամե»-յում ու հայ մատենագրության մեջ, Ֆիրդուսի, Յերևան, 1934:

յացրել է հայ-պարսկական գրական-մշակութային փոխազդեցությունները լուսաբանող մի քանի կարևոր խնդիր.

Ֆիրդուսու «Շահնամեի» պահլավի գրավոր աղբյուրները հայ մատենագրության մեջ.

Ֆիրդուսու դյուցազներգած Իրանի առասպելական և վիպական մոտիվները Ագաթանգեղոսի և Բուզանդի պատմություններում.

Իրանի վիպական մոտիվների սակավության պատճառները հայ մատենագրության մեջ և «Շահ-նամե»-ի վիպական մոտիվները հայ գյուղացու հոգևոր աշխարհում:

Հեղինակը Ֆիրդուսու «Շահնամեի» ստեղծման հիմք հանդիսացող երեք հայտնի փահլավական աղբյուրների («Խվարթայնամե», «Քարնամաքե Արդաշիրե Բաբեգան», «Յադգարե Զարերան») մոտիվները համեմատել է Հայաստան մուտք գործած՝ Խորենացու, Ագաթանգեղոսի և Բուզանդի պատմություններում տեղ գտած դրանց արձագանքների հետ: Պատմահամեմատական մեթոդով էմպիրիկ փաստական հարուստ նյութի հիման վրա (նաև հակադրվելով արևմտյան հետազոտողներին, ովքեր կարծես ժխտում են համեմատական գրականագիտության պատմական կատեգորիա լինելու հանգամանքը) Կ. Մելիք-Օհանջանյանն ապացուցում է, որ ո՛չ Խորենացին, ո՛չ Ագաթանգեղոսը և ո՛չ էլ Բուզանդը ուղղակիորեն ծանոթ չեն եղել պարսից գրավոր փահլավական աղբյուրներին, այլ իրենց տեղեկությունները քաղել են Հայաստանում տարածված դրանց պատումներից:

Ի՞նչ են հետապնդում այս եզրահանգումները: Մի՞թե Կ. Մելիք-Օհանջանյանի նպատակն է հերքել Իրանի առասպելական աշխարհի գոյությունը հայոց մեջ: Անշուշտ, ո՛չ: Նրա նպատակն է՝ նախ ապացուցել, որ «մեր մատենագիրների պատմություններում պատմական ճանաչված որոշ

իրադարձություններ վիպական կամ առասպելական են» և երկրորդ, վիպական մոտիվը, ժամանակի ընթացքում մի երկրից և մի ժողովրդից անցնելով մի այլ երկիր (միգրացիոնիզմ - Ա.Կ.), նոր միջավայրում տարափոխվում է (լատ. transformatio)՝ հարմարվելով այնտեղ գոյություն ունեցող սոցիալ-հասարակական միջավայրին, նոր հայրենիքում միաձուլվում է տեղական մոտիվների հետ, հղկվում է իշխող գաղափարախոսության ոգով, նոր պատկերներով հարստանում, մի խոսքով՝ նոր բովանդակություն և ձև է ստանում: Այսպիսով, «հյուր» մոտիվը այդ ճանապարհով ազգայնանում է (арменизация): Ավելին, Կ. Մելիք-Օհանջանյանն իր գերմանացի ուսուցչի՝ մեծանուն հայագետ Յ. Մարկվարտի ուշադրությունն է հրավիրել հայոց մեջ «ուրույն մշակության ենթարկված» պարսից առասպելական թեմաների և մոտիվների շրջանառման վրա:

Այս կարևոր եզրահանգումն ենք համարում այն առաջադիմականը, որը մինչև օրս արդիական է պահել Կ. Մելիք-Օհանջանյանի նշված հետազոտությունը: Եթե ելնենք վերջին տասնամյակներում գրականագիտության մեջ շրջանառվող այն տեսությունից, որ «գրական առնչություններ» կոչվածը մի գրականության ներթափանցումն է այլ գրական-մշակութային աշխարհ, և այդ ներթափանցումն ունի մի քանի ձև, ապա Կ. Մելիք-Օհանջանյանի վերոհիշյալ դրույթը ժամանակակից եզրույթով կանվանեինք գրական կապերի բարձրագույն ձև՝ սինթեզ:

Դեռևս 1930-ականներին Կ. Մելիք-Օհանջանյանը հաստատել է այսօր արդիական և սկզբունքային այն թեզը, որ ազդեցությունը պասիվ յուրացում չէ, այլ տվյալ ժողովրդի ստեղծագործ մտքի, արժեքային չափանիշների և էսթետիկական գիտակցության մեջ զտված, էթնո-մշակութային

կերտվածքի առանձնահատկություններին հարմարված, նոր որակ:

Պատմահամեմատական մեթոդով հայագետի կատարած վերլուծության արդյունքը եղավ տեսական բնույթ կրող նրա մեկ այլ եզրահանգում. իրանական վիշապաշխարհի պատվաստումը ավատատիրական Հայաստանի, իսկ հետագայում առհասարակ նահապետական կենցաղ և տնտեսություն վարող հայ գյուղացու կյանքում մենք համարում ենք ոչ պատահական: Դեռ ավելին, բնական և սպասելի: Այս վիպական մոտիվները պետք է արձագանք տային երկու երկրներում էլ, որովհետև հարևան ժողովուրդներն իրենց պատմական կյանքում ապրել են քաղաքական և կուլտուրական նույնատիպ գործընթաց, ականատես եղել այնպիսի իրադարձությունների, որոնք իրենց կնիքն են դրել յուրաքանչյուր երկրի և ժողովրդի հետագա հազարամյա կյանքի պատմության վրա (քրիստոնեություն, զրադաշտականություն): Այստեղից պարզ է դառնում, որ դրանք երկու ժողովուրդների վիպական ստեղծագործության մեջ հանդես պետք է բերեին թե՛ վիպական, թե՛ կառուցվածքային, թե՛ մանրամասնությունների ակնբախ նմանություններ, և այդ ամենը իհարկե Իրանում զրադաշտականության, իսկ Հայաստանում՝ քրիստոնեության լուսաբանմամբ²:

Եթե վերանանք կոնկրետ էմպիրիկ նյութից, ապա վերջին եզրակացությունը՝ որպես տեսական մեթոդաբանական ուղեցույց, կհնչի այսպես. նույնատիպ հասարակարգային ենթահողը և սոցիալ-պատմական պայմանները ստեղծում են նույնատիպ երևույթներ տարբեր ժողովուրդների մոտ: Այս դրույթը խորհրդային գրականագիտության մեջ ավելի ուշ Ա. Վեսելովսկու աշակերտ, ակադեմիկոս Վ. Ժիր-

² Հմմտ. Մելիք-Ոհանջանյան, նշվ. աշխ., էջ 71:

մունսկու և նրա հետևորդների կողմից հաստատվեց որպես միջազգային կապերի պատմատիպաբանական ձև:

Կ. Մելիք-Օհանջանյանն իր աշխատության մեջ բանասիրական ճշգրիտ համեմատությունն ուղեկցում է երկու ժողովուրդների կոնկրետ սոցիալ-պատմական պայմանների լուսաբանմամբ՝ յուրաքանչյուր ընդհանրություն վերլուծելով և տեսականորեն փաստարկելով դրանց ընդհանրությունների և փոխառությունների պատմական նախադրյալները: Այսպիսով, հայ-իրական առնչությունների ուսումնասիրության մեթոդը, կրելով որակական փոփոխություն, փաստագրման բնույթից բարձրացավ գիտական-վերլուծականի, հաստատեց արդի այն թեզը, որ «միջգրական առնչություն» կոչվող երևույթը պատմական կատեգորիա է: Խորհրդային համեմատական գրականագիտության մեծագույն ջատագովներից մեկը՝ Վ. Ժիրմունսկին, գրում է, որ գրականության և բանահյուսության պատմահամեմատական ուսումնասիրությունը տառապել է, իսկ արտասահմանում մինչև օրս տառապում է էական մեթոդաբանական թերությամբ: Այն հակված է սյուժեների ամեն մի նմանություն՝ իրական կամ մտացածին, դիտել որպես այսպես կոչված «ազդեցության» և «փոխազդեցության» արդյունք³:

Հայտնի է, որ պարսիկների հետ մերձեցման շրջանները բազմաթիվ են հայոց պատմության մեջ, և որ ամեն մի մերձեցում իր հետ բերել է ազդեցությունների նոր հոսք: Այնուհանդերձ, Կ. Մելիք-Օհանջանյանը փաստում է, որ Իրանի վիպական մոտիվները հայ մատենագրության մեջ սակավ են:

Սա տեսական հարցադրում է, եթե նկատի ունենանք, որ այդ միտումները շարունակվել են մինչև ուշ միջնադար:

³ Հմմտ. **Жирмунский В.М.** Сравнительное литературоведение, Восток Запад, Ленинград, 1979, стр. 375.

Երբ Եվրոպան ձգտում էր դեպի Արևելք, դեպի իրեն օտար քաղաքակրթություն, հայտնաբերում էր նորը, զարմանահրաշը, վերագտնում էր իրեն նոր որակով (Գյոթե, Մոնտեսքյո, Պուշկին ևն), մենք՝ հայերս, որ այդ երկու մշակութային աշխարհների խաչմերուկում էինք, որի համար օտար չէր ո՛չ մեկը, ո՛չ մյուսը, մեր ձեռագրերում միայն հատուկենտ բեկորներ ենք պահպանել և նպատակաուղղված և լուրջ ուշադրության արժանացրել, օրինակ, պարսից դասականների պոեզիան, հիմնականում 19-20-րդ դդ.:

Քննելով իրանական առասպելական աշխարհի սյուժեների և մոտիվների սակավ մուտքի պատճառները հայոց մեջ՝ Կ. Մելիք-Օհանջանյանը շեշտում է այդ երևույթի քաղաքական և կրոնական բնույթը: Հիմնական պատճառները երկուսն են՝ հայ Արշակունիների տոհմակից պարթևների հարստության կործանումը և Հայաստանում քրիստոնեության հռչակումը որպես պետական կրոն: «Առկա են մեր մատենագիրների կծու հեգնանքը, խարազանող և ոչնչացնող քննադատությունը պարսից Զրադաշտի վարդապետության վերաբերյալ (Եզնիկ, Եղիշե), անարգական և արհամարհական վերաբերմունքն այն ամենին, ինչ կապ ունի Իրանի կուլտուրային, նիստ ու կացին, կենցաղին, աշխարհայեցողությանը, մտքի ու ապրումի, գրույցի ու առասպելի հետ»⁴:

Փաստորեն մեր մատենագիրները չեն թաքցրել, որ հնարավորինս խոչընդոտել են այն ամենի մուտքը Հայոց աշխարհ, ինչը կապ ունի և հիշեցնում է Իրանի կուլտուրան: Շարունակելով Կ. Մելիք-Օհանջանյանի հարցադրումը՝ մենք գալիս ենք այն եզրակացության, որ հետագայում՝ հոգևոր սոցիալական ինստիտուտի թուլացումից հետո, հայոց մեջ աշխարհիկ մտքի վերելքի շրջանում շարունակվող խորթու-

⁴ Մելիք-Օհանջանյան, նշվ. աշխ., էջ 111:

թյունն ու զուսպ անդրադարձը իրանական սկզբին, մեր մատենագիրների կողմից ձևավորված հայ ժողովրդի քաղաքական և էսթետիկական գիտակցության արդյունքն էին, որ ժառանգականության և ավանդույթի ուժ էին ստացել: Նույնիսկ 13 դար անց, Խորենացուն նմանակելով, Խաչատուր Ջուղայեցին գրում է. «...ծանեա զստապաճոյճ առասպելաբանութիւնս պարսից, քանզի զքովանդակ գրեալքն ի յայնմ մատեան էին շաղակրատ առասպելք, ստայօդ և ցոփաբան բաջաղանք»⁵:

Հայ-պարսկական հարաբերությունները երկարուժիգ դարերի կտրվածքով բազմերանգ են եղել, այնուհանդերձ անվիճելի է այն թեզը, որ եթե չվերահսկվեին դրանք սոցիալական ինստիտուտների կողմից, և չարգելվեր մահմեդական աշխարհիկ ոգու մուտքը հայոց երկիր, իրանական ոգին հայ մշակույթում առավել ընդգծված կլիներ:

Այսօր, հենվելով բազմահմուտ հետազոտող Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Նրա նախորդների և հետևորդների կողմից հայ-իրանական կապերի և առնչությունների հավաքման, փաստագրման, դասակարգման և իր ժամանակի համար նորույթ հանդիսացող եզրահանգումների վրա, մենք հնարավորություն ունենք համակարգելու այդ առնչությունները և ըստ ամենայնի, ժամանակակից մեթոդաբանությամբ և եզրույթներով տարբերակելու գենետիկականը, պատմատիպաբանականը և սինթեզը՝ որպես կապերի բարձրագույն ձև:

⁵ Խաչատուր Ջուղայեցիոյ, Պատմութիւն պարսից, Վաղարշապատ, 1905, էջ 22:

KOZMOYAN ARMANUSH

THE CLASSIFICATION OF ARMENIAN-IRANIAN LITERARY
RELATIONS IN K. MELIK-OHANJANYAN'S SCIENTIFIC
HERITAGE

Keywords: K. Melik-Ohanjanyan, Firdowsi, "Shahnameh", Iran, Armenia, Heritage, Movses Khorenatsi, Agathangelos, Faustus of Byzantium.

In his work, Academician K. Melik-Ohanjanyan classifies the Armenian-Iranian medieval literary connections. The methodological and innovative nature of his work demonstrates that he is one of the first to prove that the mutual influences of motives and images are socially and historically determined. Based on the empirical material of samples of Persian and Armenian medieval literature he demonstrates both genetic and typological community; moreover, these relations sometimes have synthesis character in the long historic timespan.